रसात्मक द्वितीय स्वरूपस्य कृते साहित्यम् — साहित्य दर्पणः चतुर्थ परिच्छेदः

चित्रकाव्यं तृतीयभेदः साहित्य दर्पणकारस्य अभिमतो न वा ? प्रमाणालोचना पूर्वकं स्वपक्षाणां स्वमत प्रदर्शनम् ।

साहित्य दर्पणकारो हि चित्रकाव्यं न मन्यते । तेन मम्मटमतं उपस्थाप्यैव दूषितम् - 'केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदम् इच्छन्ति तदाहुः - 'शब्दचित्रं वाच्यचित्रं अव्यङ्ग्यं तु अवरं स्मृतम्' ॥ इति - तन्न । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभाववत्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद् व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, किं नाम ईषद् व्यङ्ग्यत्वम् ? आस्वाद्य व्यङ्ग्यत्वम् अनास्वाद्य व्यङ्ग्यत्वं वा ? आद्ये प्राचीन भेदयोः एवान्तःपातः, द्वितीये त्वकाव्यत्वम् । यदि च आस्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रतैव । क्षुद्रतायां अनास्वाद्यत्वात् । यदुक्तं ध्वनिकृता — 'प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते । उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयते ॥' इति

अत्र विचार्यते :- चमत्कार जनकं वर्णनस्यैव काव्य लक्षणत्वात्, चमत्कारस्य च रसभावालंकारेषु अनुस्यूततया, गुणालंकारयुक्तं अव्यङ्ग्यं काव्यं चित्रम् । अव्यङ्ग्यं इत्यस्य न व्यङ्ग्याभावोऽर्थः, किन्तु स्फुट व्यङ्ग्यरहितत्वमर्थः । एवं वाच्यार्थैक चमत्कारिणी व्यङ्ग्यार्थे ध्वनिरिव उत्तमं काव्यम्, तुल्ये न्यूनतायां च गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम मध्यमं काव्यम् । अव्यङ्ग्यं तु अधमं चित्र काव्यम् । तच्च शब्दचित्रं वाच्यचित्रं चेति द्विविधम् । यथाह मम्मटः — 'शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ।' इति

किञ्च विश्वनाथेन स्वमत समर्थने ध्वनिकारस्य यत् कारिका प्रस्तुता साऽपि विश्वनाथस्य सिद्धान्तस्य प्रतिकूलैव । यतो हि साऽपि त्रिविधमेव काव्यं साधयति । प्रधान व्यङ्ग्य गुणीभूत व्यङ्ग्याभ्यां भिन्नं काव्यं चित्रमिति प्रकृत कारिकाया अर्थः । अत एवाचार्यो अप्पयदीक्षित चित्र काव्यं द्विधा विभज्य वदति —
'चित्रं शब्दार्थ भेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम् ।
तत्र किञ्चिच्छब्दचित्रं वाच्यचित्रमतः परम् ॥' इति

इत्थं चित्रकाव्यमिदम् आनन्दवर्द्धनाचार्यः (~~ध्वनि~~ ध्वन्यालोककारः) मम्मटः (काव्यप्रकाशकारः) प्रभृतीनां प्राचीनाचार्याणामपि सम्मत मतो अवश्यमेव मन्तव्यम् । इत्यलम्

उपेन्द्र झा
15/6/20
एम॰ ए॰ साहित्य
रा॰ उ॰ सं॰ महावि॰
मुकबैला, पूर्णियाँ

शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

रसानां परस्परं विरोधस्य परिहारः उदाहरणेन निरूपणम् । — साहित्य दर्पण सप्तम परिच्छेदः

'विरुद्धोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।
भवेद्विरोधो नान्योऽन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥'

अर्थात् विरुद्धस्य रसस्य भावस्य वा स्मरणे, [illegible] साम्येन वचने वा [illegible] [illegible] विरोधिनो रसयोः [illegible] विरोधो न भवति [illegible] ।
विरोधिनः स्मरणे विरोधाभावो यथा —

'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥'

अत्र [illegible] [illegible] करुणस्य विरोधिनः शृङ्गारस्य स्मरणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करुणस्य [illegible] [illegible] न विरोधः ।
विरोधिनः साम्येन वचने विरोधाभावो यथा —

'सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥'

अत्र [illegible] शृङ्गारो [illegible] वीररसस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अतो न दोषः ।

[illegible] [illegible] अङ्गाङ्गिभावे रसयोः विरोधो [illegible] यथा — 'एकं ध्यानं निमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् ।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥'

अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शान्त शृङ्गार रौद्ररसानामङ्गानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति न दोषः । यथा वा —

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥'

अत्र [illegible] [illegible] [illegible] रतिः प्रधानम् [illegible] [illegible] [illegible] त्रिपुरयुवतीः प्रति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] करुणस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शृङ्गारोऽङ्गम् । [illegible] करुणस्यापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अङ्गत्वेन न विरोधः ।

इति शिवं

उपेन्द्र झा
15/6/21
[illegible]
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्) साहित्य दर्पणः प्रथम परिच्छेदः

गुणानां रसधर्मत्वात्, रसात्मकस्य वाक्यस्य काव्यत्वात् कथं गुणाः काव्यस्योत्कर्ष हेतव इति प्रतिपादनम् ।

ननु यथा निरलङ्कारकाव्यापेक्षया सालङ्कार काव्यस्य उत्कृष्टता न तथा निर्गुण काव्यापेक्षया सगुण काव्यस्योत्कृष्टता वक्तुं शक्यते । यतः गुणानां रसैकधर्मत्वात्, निर्गुणानां च नीरसत्वात्, नीरसानां च अकाव्यत्वम् एवेति गुणाः काव्यस्य उत्कर्षका इति कथनम् असङ्गतम् इति चेत्, न । यद्यपि गुणाः रसस्य धर्माः, रसेन विना न तेषां स्थितिः तथापि अत्र गुण पदं लक्षणया गुणाभिव्यञ्जक शब्दार्थपरम् । अतः 'गुणाः रसस्य उत्कर्ष हेतवः' इत्यस्य तात्पर्यं यत् गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दार्थाः रसस्य उत्कर्षकाः इति । अतः गुणाभिव्यञ्जक शब्द विरहितात् काव्यात् गुणाभिव्यञ्जक शब्द सहितं काव्यम् उत्कृष्टं भवति इति दिक् ।

उपेन्द्र झा
ओझा
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
सुरकसेना, रुड़ियाँ